

DEBATT

Den öppna vetenskapen och dess fiender

Johan Svedjedal

Foto: Dan Hansson

Kravet på Open Access, som drivs av Kungliga Biblioteket och forskningsråden, innebär ett ingrepp i den akademiska friheten och forskarnas upphovsrätt. För humanvetenskaperna kommer det också att medföra en torftigare fackboksutgivning på allmänlitterära förlag, vilket innebär att forskningens tillgänglighet i realiteten begränsas.

Är Open Access lösningen på vetenskapens problem när det gäller att nå ut och få genomslag? Många tycks tro det, även om andra är mer skeptiska. En av tvivlarna är Kay Glans, som i förra numret av denna tidskrift påpekade att läran om Open Access ”befäster förväntningen att kvalificerad information ska vara gratis” och kan

inskränka ”akademikers benägenhet och förmåga att vara ett allmänt kulturbärande skikt”.

Sådana observationer aktualiserar några reflexioner. Min utgångspunkt är då att flytta intresset från den inomvetenskapliga sfären till det som kan kallas den allmänlitterära – den del av bokmarknaden som vänder sig till den intresserade allmänheten (inklusive forskare från alla områden). Den som vill argumentera *ad hominem* kan naturligtvis peka på att jag har utgivit böcker på allmänlitterära förlag. Visst, jag tillhör ett ämne och en generation där många av oss skolades att göra så. Samtidigt vill jag försöka se saken utifrån, som litteratursociolog. Efter att under långa perioder ha granskat uppgifter om den svenska bokutgivningen har jag alltmer slagits av hur många humanvetenskapliga klassiker som faktiskt har utgivits på allmänlitterära förlag. Vad innebär Open Access – i dess egenskap fritt tillgängliga digitala särtryck – för dem?

Det jag kallar ”inomvetenskapligt” och ”allmänlitterärt” kan ses som två olika slags litterära kretslopp, vart och ett med sina egna förlag, distributörer och läsekretsar. I de inomvetenskapliga kretsloppen finns konferenserna, sakkunnigutlåtandena, de lärda serierna, specialtidskrifterna och forskningskommunikatorerna, i det allmänlitterära de förlag som ger ut både skönlitteratur och fackböcker, liksom kultursidor, etermedier, folkbibliotek och fackbokhandeln. Alstren inom de inomvetenskapliga kretsloppen består helt av vetenskap (ofta i form av tidskriftsuppsatser, men också monografier och läroböcker), medan det allmänlitterära rymmer alla slags genrer: romaner, debattböcker, fackböcker, vetenskapliga antologier och monografier. Alla forskare arbetar i sin disciplins inomvetenskapliga kretslopp, men en del verkar också i det allmänlitterära kretsloppet.

För de senare finns en lång och bred tradition. För svenskt vidkommande räcker det att nämna personer som Herbert Tingsten, Ingemar Hedenius och Karin Johannisson, även om exemplen kan flerdubblas. Liknande mönster har gällt runtom i världen. Mycket talar exempelvis för att Michel Foucaults berömmelse var följden av en genomtänkt förlagsstrategi. Han vägrade att publicera sin doktorsavhandling på något inomvetenskapligt förlag (som han avfärdade med frasen ”avhandlingarnas ghetto”) och tog sig med åren över till toppförlaget Gallimard. Först då kom hans verkliga publika genomslag.

Open Access föddes i de inomvetenskapliga kretsloppen. Det var främst en forskardriven rörelse, inriktad på snabb och frivillig kommunikation, som lät forskarna snabbt få prioritet på resultat och att dela med sig av dem till andra (just som preprints och särtryck). Det var logiskt eftersom läsekretsen (och den egentliga marknaden) för vetenskapliga specialtidsskrifter i regel är liten. Mekanismen bakom denna begränsade synlighet heter *peer review* – en kvalitetssäkring som samtidigt innebär att specialister försäkras om att ett arbete främst vänder sig till specialister. På den allmänlitterära marknaden strävar forskarna tvärtom efter att nå många läsare, om än förstås med uppfyllande av gängse vetenskapliga kvalitetskrav.

Det allmänlitterära kretsloppet är öppet. Böckerna är relativt enkla att få tag på och i regel (men inte alltid) skrivna för att vara tillgängliga i meningen begripliga för andra än specialister. Intressant är då att Open Access nu försöker lägga beslag på termer som ”öppet” och ”tillgängligt”. Den svenska synonymen är ”öppen tillgång till forskningsresultat”, vilket definieras på ett alldeles särskilt sätt: ”Detta innebär att all forskning som är finansierad av offentliga medel går att finna via en sökning på internet och kan läsas av alla utan kostnad, samt att materialet är fritt att återanvända.” (KB, OpenAccess.se.) Det betyder att ”öppen tillgång” reduceras till att materialet finns gratis på Internet.

För många vetenskapliga bibliotek och forskningsfinansiärer verkar Open Access vara räddningen från en rad problem i de inomvetenskapliga kretsloppen. Brant stigande prenumerationskostnader, skenande prishöjningar på vetenskapliga monografier (se exempelvis den pedagogiska genomgången i John B. Thompsons *Books in the Digital Age*, 2005), upphovsrättsliga inlåsnings effekter, de vetenskapliga förlagskoncernernas starka maktställning – vore det inte bättre om forskarna publicerade sig billigare?

Den inomvetenskapliga marknaden tycks ha blivit galen. Sinnestillståndet beror på att det i mycket är en dopad marknad – hög på stimulantia som inte bara består av citeringsindex och uppgifter om *impact factor*, utan också av alla de utvärderingar som enligt logiken i New Public Management värdesätter sådana indikatorer högt. Koncernerna köper helt enkelt på sig topp-tidsskrifterna och toppförlagen och tar sedan ut vad de kan få. På vägen har de inomvetenskapliga kretsloppen blivit en nästan

uteslutande institutionell marknad, en där publikationerna köps av universitet och bibliotek, inte av individer. (Se vidare min *Biblioteken och bokmarknaden*, 2012.) Är det inte då bättre att publicera sig via Open Access?

Ofta, men inte alltid. Sedan Open Access har börjat bli en forskningspolitisk ideologi, ingår också den i apoteket av stimulantia; aktörer med ögat på pengarna har nämligen varit snabba att grunda företag som tar betalt för Open Access. Övertron på publiceringsformen har närt en ny sorts rovgiriga förläggare, *predatory publishers*, som tjänar pengar på kvalitetsstämpling. Alltsammans är en mörk fars, delvis åstadkommen av universitet, forskningsråd och bibliotek.

I Sverige är det särskilt Kungliga biblioteket och forskningsråden som har drivit frågan om Open Access. Vetenskapsrådet har kommit att inta en hållning som måste betecknas som extremistisk. VR menar numera att all forskning som bekostas av offentliga medel måste göras gratis tillgänglig via Internet – alltså inte bara den forskning som utförs med stöd från forskningsråd, utan även den som utförs inom tjänst av universitetsanställda. Och inte bara den i inomvetenskapliga tidskrifter, utan också den i böcker på allmänlitterära förlag. Idén innebär ett radikalt ingrepp i den akademiska friheten, som ju av tradition låter forskaren själv bestämma hur publicering ska ske. Eftersom universiteten i Sverige finansieras med offentliga medel innebär den i praktiken en socialisering av forskarnas författarrätter. Obligatorisk publicering via Open Access omöjliggör nämligen mycket av vetenskaplig publicering på allmänlitterära förlag.

Idéerna presenteras i *Förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information* (2015), en skrift som delvis ekar av den naiva teknikoptimismen från IT-bubblans tid. (Tankarna har också letat sig in i den senaste forskningspropositionen, Prop. 2016/17:50.) En grundfråga är vad VR menar med ”riktlinjer”. Sådana kan tolkas som endast önskemål, men i rapporten uttrycker sig VR snarare i termer av tvingande bestämmelser. I det förra fallet har propåerna ingen egentlig halt (varje forskare kan strunta i dem), utan består mest i ett allmänt känslouttryck (rådet gillar Open Access). I det senare innebär de faktiskt ett diktat. Jag resonerar i det följande som att riktlinjerna faktiskt innebär vad de säger (och vad VR redan praktiserar), att forskare ”ska” (inte ”bör” eller ”rekommenderas”) publicera sig på

detta sätt.

Målet är ”att all vetenskaplig publicering som är ett resultat av forskning som erhållit offentliga bidrag, publiceras öppet tillgängligt 2025.” (”öppet tillgängligt” då i meningen ”gratis via Internet”). Systemet ska omfatta tidskriftsartiklar och böcker ”som publiceras av svenska förlag”. År 2015 ska forskarna få tolv månaders respit, 2020 ska den vara inskränkt till sex månader, och 2025 till noll månader.

Naturligtvis finns en internationell bakgrund till förslaget, men inte med samma stränghet som i VR:s riktlinjer. De åberopade dokumentet ”Commission Recommendation c(2012) 4890” rymmer bara just rekommendationer. Och EU:s ramprogram ”Horizon 2020”, som riktlinjerna ofta hänvisar till, har enligt rådet inga krav på publicering av vetenskapliga böcker via Open Access, utan uttrycker bara ett ”önskemål”.

Vetenskapsrådet vill dock alltså gå mycket längre. Varför? Argumenten är förvånansvärt torftiga och tillfälliga. Ett inlägg är en undersökning byggd på uppgifter från lundsiska forskare, som menade ”att de stora svenska förlagen sällan ger ut vetenskaplig litteratur”. Visst krävs det särskilda ansträngningar för att komma ut på toppförlagen – liksom för att bli publicerad i *Nature* eller *Science*. Men bör man därför ge upp försöken?

VR konstaterar vidare frejdigt: ”Representanter för bokförlag verksamma i Sverige har vittnat om att en digital version som ligger öppet tillgänglig på internet ökar försäljningen av den tryckta boken.” Det gäller kanske om du har ett litet förlag med liten försäljning av varje titel, men knappast för toppförlagen, som numera regelmässigt själva publicerar alla sina böcker som e-böcker.

En annan källa för rådets kunskaper om den allmänlitterära marknaden är intryck från ett möte dit 17 små och medelstora svenska förlag hade inbjudits. Bara tre av dem kom – toppförlagen var inte ens inbjudna. (Se *A National Consortium for Open Academic Books in Sweden*).

Till intrycket av faktaresistens bidrar att riktlinjerna inte rymmer några försök till konsekvensanalys när det gäller humanvetenskapernas villkor. Den som går in i rådets underlag för avsnittet om monografier finner dock en intressant uppgift, som

visar hur omfattande delar av deras publiceringskultur som lär drabbas. Där refereras en studie av svenska forskares publiceringsmönster, enligt vilken 20–30 procent av deras böcker utkommer hos "elite publishers" (väl både svenska och utländska). Författarna i underlaget konstaterar: "These books have a very high prestige attached to them and correspondingly it is hard to recommend to researchers to not use these publishers 'just' because there is no OA possibility" (*A National Consorti-um...*). Siffrorna och kommentaren beaktas inte alls i riktlinjerna.

Särskilt anmärkningsvärt är att riktlinjerna helt tigger om upphovsrätten till vetenskapliga verk, författarens lagstadgade rätt att själv besluta om var publicering ska ske. Medan EU:s *Commission Recommendation* betonar att Open Access "should be implemented taking into account the challenge of intellectual property rights", förtiger rådet hela problematiken.

Varför ska upphovsrätten tillhöra forskaren? Ja, varför ska forskare egentligen ha patenträtt när idén har kommit till under statligt finansierad forskning? Eller varför ska egentligen författare som har statliga författarstipendier få publicera sina verk som de vill? En person vid namn Leo Kall uttryckte en gång tankegången i koncis form: "Tillhör inte hela medsoldaten Staten? Vem skulle då hans tankar och känslor tillhöra, om inte Staten, de också?" (Karin Boye, *Kallocain*.)

(En paradox i sammanhanget är att förespråkarna för Open Access sällan verkar fatta att hela rörelsen faktiskt bygger på just författarrätten. Det är författaren själv som bestämmer över valet av publiceringsväg, inte institutionen, förlaget eller sta-ten. Just därför har Open Access varit möjlig. Yttre tvång strider mot rörelsens idé.)

Kanske är Vetenskapsrådets förslag till riktlinjer bara en målsättning, en form av drömskt tyckande. Låt oss hoppas det. Men jag är inte så säker. Vi forskare vet ju att rådet redan har satt in maktmedel på det område där det faktiskt kan, nämligen gällande sin egen verksamhet. Sedan 2010 avkrävs forskare som har bidrag från rådet obligatorisk publicering via Open Access. (Riksbankens Jubileumsfond har liknande regler, men med en glipa för undantag.) Forskarna blir därmed i praktiken ekonomiskt utpressade av rådet (läsaren kan själv lätt tänka sig andra situationer där en ekonomiskt stark motpart tilltvingar sig fördelar från en svag), samtidigt som de får se sitt eget akademiska omdöme suspenderat i fråga om

publiceringsvägar.

Det är lätt att se att systemet med obligatorisk Open Access har sitt främsta värde när det gäller tidskrifter på den inomvetenskapliga marknaden. För de discipliner som producerar böcker för en allmänlitterär marknad ser saken dock annorlunda ut, eftersom gratispublicering via nätet lär sabotera den möjligheten, åtminstone när det gäller toppförlagen. Vetenskapsrådets hållning lär leda till att vi får en fattigare fackboksutgivning. Forskarnas incitament att skriva för en bredare publik begränsas, vilket i sin tur riskerar att undergräva humanvetenskapernas ställning. Inte blir saken bättre av att obligatoriet kolliderar med akademisk frihet och upphovsrätt – och inte heller löser problemet med de höga priserna på utländska böcker.

Två kommentarer återstår. Den första är att frivillig Open Access naturligtvis är nyttig och viktig – det vet varje forskare, både som skribent och som användare. Jag har själv sedan mitten av nittiotalet varit med om att bygga upp sådana projekt. Men de har alltid byggt på frihet och frivillighet. Själv anser jag att detta är den enda rimliga forskarhållningen. Den andra kommentaren gäller ett faktum som VR negligerar, det att material som böcker och tidskrifter som publiceras i Sverige sedan sekler faktiskt är gratis tillgängliga för forskare och stora universitetsbibliotek, nämligen i form av de pliktleveranser som går in till de stora universitetsbiblioteken av alla skrifter som utges i Sverige (numera även digitala publikationer).

För den som vill se en verkligt öppen vetenskap – en som skapas för forskare, medborgare och offentlig diskussion – finns den alltså redan, den som cirkulerar via den allmänlitterära marknaden. Denna sorts vetenskap är öppen på två sätt. Den är dels lätt att få tag på (via universitetsbibliotek, folkbibliotek och flera bokhandelskanaler), dels relativt enkel att ta till sig eftersom den är skriven för en bredare läsekrets än specialisterna. ”Tillgänglighet” är ju inte bara en fråga om distribution, utan också om läsartilltal. Som många debattörer redan har påpekat är ”öppen tillgänglighet” via Open Access egentligen en illusion. Att ta till sig bidragen i vetenskapliga tidskrifter kräver specialistkunskaper som ytterst få har.

”Genomslag” brukar i forskningspolitiska diskussioner ofta begränsas till olika former av citeringar av enskilda forskare eller av en viss tidskrift. Sådan *impact* kan kritiseras på tekniska grunder,

men också eftersom det har föga att göra med genomslag i bredare mening. Genomslag sker ju i den allmänlitterära sfären på en rad andra sätt: försäljning, recensioner, intervjuer, annan medial exponering, biblioteksutlåning med mera. En vetenskaplig bok på ett allmänlitterärt förlag kan sälja i några hundra eller några tusen exemplar, men få sin existens och sina resultat bekantgjorda för hundratusentals läsare genom recensioner i tidningar och tidskrifter.

Också i den allmänlitterära sfären fungerar det grundmönster som är känt från bibliometriska undersökningar: ju mer renomméerat publiceringsställe, desto större genomslag. De största allmänlitterära förlagen trumfar de mindre och medelstora, de allmänlitterära de vetenskapliga (och inom varje kategori finns särskilda hierarkier, delvis efter ämne). Mönstret går igen i preliminära studier som jag har gjort av mottagandet av doktorsavhandlingar i litteraturvetenskap 2010-2013 – varav drygt hälften var utgivna på små eller medelstora allmänlitterära förlag.

Inom skönlitteraturen har litteratursociologisk forskning identifierat tre topp-förlag när det gäller genomslag, Bonniers, Norstedts och Wahlström & Widstrand (jfr Åsa Warnqvist, *Poesifloden*). Också inom fackboksutgivningen är det rimligt att räkna med samma mönster, även om det här kan finnas ytterligare något eller några förlag som kan räknas till toppskiktet. (Det ska då betonas att ”toppförlag” är en sociologisk kategori som avser prestige och genomslag, inte någon kvalitetsbedömning.) Den forskare som söker tillgänglighet och genomslag anlitar dessa förlag.

De allmänlitterära toppförlagen har en omsorgsfull redaktionell granskning (enligt min erfarenhet mycket noggrannare än något vetenskapligt referentsystem), de betalar arvoden, är sällan beroende av tryckbidrag och publicerar numera parallellt sin utgivning som e-böcker. Till skillnad från de vetenskapliga toppförlagen vänder de sig till en marknad där det inte är möjligt att ta ut oskäligen priser. Distributionen är bred via olika bokhandelskanaler, böckerna finns hos många folkbibliotek och uppmärksammas ofta brett. Allt passar in på det som brukar kallas ”sam-verkan”.

Främst är det förstås just denna utgivning som hotas av obligatorisk Open Access. Därmed skulle också en länge etablerad karriärdynamik inom humanvetenskaperna försvinna. Den har

inneburit att forskaren först etablerar sig i det inomvetenskapliga kretsloppet (avhandling i någon lärd serie, vidare motsvarande akademisk meritering), men sedan går vidare till publicering på allmänlitterära förlag, inte sällan med en roll i samhällsdebatten.

Föder obligatorisk Open Access någon ny Tingsten eller Foucault? Jag tror knappast det. Sådana publikationer diskuteras sällan i den litterära offentligheten (utöver de mirakulösa undantagen från regeln). Och tidningarnas flirt med andras gratismaterial på nätet har svalnat. De uppmärksammar hellre toppförlagens böcker eftersom de är – ja, lätt tillgängliga. Och ordentligt kvalitets-säkrade. Det innebär inte att de undgår kritik och debatt. Men just den sortens granskning är den öppna vetenskapens själva näringsmedel.

Kanske har Vetenskapsrådet självt känt dubier mot hur långtgående och illa underbyggda deras riktlinjer faktiskt är. VR ligger i varje fall – tillsammans med Riksbankens Jubileumsfond och Vitterhetsakademien – bakom en rapport om ”de större kunskapssystem i vilka humanistisk och samhällsvetenskaplig kunskap kommuniceras, cirkulerar och används i 2010-talets samhälle”. *Kunskapens nya rörelser* (2016) är författad av Johan Östling, Katarina Bernhardsson, Jenny Björkman och Jesper Olsson (och togs upp i ett rundabordssamtal i *Respons* 2016:6)

Åtskilligt intressant yttras i denna rapport. Några exempel är analysen av förändringarna i den tryckbaserade publicistiska offentligheten (”Ett nytt medielandskap”), de olika krafter som för forskarna bort från den (”Nya akademiska publiceringsmönster”) och de förändringar i utredningsväsendet som har berövat det dess gamla grund i primärforskning (”Utmaningar för samverkan”). Rapporten lyfter också fram hur humanvetenskapernas samhällsvärde i hög grad konstitueras av ”förbindelsen med allmänheten” och de risker för samhällelig irrelevans som kan finnas om alla forskare på området trycks tillbaka in i inomvetenskapliga kretslopp.

Annat är mer tveksamt. Också här upprepas påståenden om att de stora förlagen (och dagspressen) skulle svika ”kvalitetsböcker” med ”sakprosa”, men beläggen har samma anekdotiska karaktär som i Vetenskapsrådets riktlinjer: främst gäller det faktiskt ett enskilt bokverk där en av rapportförfattarna har bidragit. Och ingenstans nämns själva elefanten i rummet: det faktum att just

forskningsrådets insisterande på publicering via Open Access driver forskarna bort från toppförlagen.

Förslagen på lösningar ter sig också rätt halvhjärtade. Främst stannar rapport-författarna för att efterlysa olika stödformer – utbildning, dokumentation, priser och premier. Och, ja förstås: en databas för forskningskommunikation via Open Access (ungefär som *The Conversation*). Som komplement har sådant förstås sitt värde. Men någon ersättning för en öppen vetenskap kan de inte vara. Kanske är det ofint att påpeka saken, men den allmänlitterära marknaden erbjuder redan mycket av just detta: den utbildning i forskningskommunikation som skickliga redaktörer ger, de premier som heter royalty och prisbelöningar för välskriven vetenskap och kvalificerad essäistik.

Behöver alla humanvetenskapliga forskare skriva för det allmänlitterära kretsloppet? Absolut inte. Och de som gör det behöver inte publicera allting där. Sådant författarskap är krävande, har kanske förlorat i meritvärde och kräver både en särskild sorts klarhet och attack i stilen. Det rymmer också sina särskilda yrkesrisker eftersom verken granskas i två kretslopp, de inomvetenskapliga och det allmänlitterära – nej, publicering av det här slaget är ingenting för den fege eller den högmodige. Men är detta tillräckliga skäl att driva en politik som saboterar humanvetenskapernas möjligheter att vända sig till en bredare publik? Problemet med Open Access är nämligen just att den ibland begränsar vetenskapens tillgänglighet, genomslag och öppenhet.

Det är lätt att skylla humanvetarnas trängda ställning på en allmän ”medieutveckling” eller ”trängsel”. Och visst spelar den typen av faktorer roll för forskarnas predikament. Men förändringarna i den publicistiska offentligheten orsakas också av forskningspolitiska val, åtgärder som berövar forskarna deras frihet och drivkrafter. Bakom många sådana val avtecknar sig aktörer som i praktiken är den öppna vetenskapens fiender.

Johan Svedjedal är professor i litteraturvetenskap, särskilt litteratursociologi, vid Uppsala universitet. Han är utbildad bibliotekarie med examen från BHS 1983.

Artikeln har skrivits i anslutning till arbetet inom projektet ”Marknader för vetenskaplig publicering: en ekonomisk historia”, som bedrivs under ledning av prof. Ylva Hasselberg och med stöd av

Jan Wallanders och Tom Hedelius Stiftelse samt Tore Browaldhs
stiftelse.

- PUBL. I RESPONS 1/2017